

PRZEKSZTAŁCENIA HISTORYCZNYCH UKŁADÓW PRZESTRZENNYCH WSI W STREFIE PODMIEJSKIEJ OLSZTYNA, ZE SZCZEGÓLNYM UWZGLĘDNIENIEM BRĄSWAŁDU, DOROTOWA I JONKOWA

Sławomir Sobotka

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Streszczenie. W artykule przedstawiono wyniki badań w ramach pracy doktorskiej pt.: „Gospodarka przestrzenna w strefie podmiejskiej Olsztyna na tle przekształceń krajobrazu rolniczego”. Zakres przestrzenny badań obejmował wszystkie wsie położone w strefie podmiejskiej Olsztyna. W celu zobrazowania przekształceń układów wiejskich porównywano dane z drugiej połowy XIX w., lat 20. i 30. XX w. i współczesne (z lat 2010–2013). Wsie lokowano w strefie podmiejskiej Olsztyna od XIV do XIX w. Parcelacja majątków ziemskich w XIX w. zapoczątkowała przemiany wiejskich układów osadniczych. W szczególności po II wojnie światowej nastąpiły zaburzenia pierwotnie występujących układów przestrzennych wsi. W latach 70. XX w. wynikało to z rozwoju zabudowy wielorodzinnej i gospodarczej związanej z lokalizacją państwowych gospodarstw rolnych. Historyczne układy przestrzenne wsi (owalnica, ulicówka i rzędówka) objęte umiarkowaną presją budowlaną (na tle wartości we wsiach strefy podmiejskiej Olsztyna) uległy w głównej mierze degradacji, zaś te o dużym ruchu budowlanym – homogenizacji, przekształceniom w układy wielodrożne. Powstaje w ten sposób „przestrzeń bez właściwości”. Omówione zjawisko związane jest z wielkością napływu ludności i rozwojem zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej, w szczególności po 2000 r. (proces suburbanizacji) oraz powstawaniem nowej, często nieefektywnej sieci dróg dojazdowych. Większość miejscowości w strefie podmiejskiej Olsztyna charakteryzowała się w latach 2000–2010 napływem ludności, zaś w mniejszości z nich przyrost wyniósł zero lub był ujemny. W badanym okresie duży wzrost liczby ludności (powyżej 50 osób) wystąpił w 36 wsiach (18% ogółu). Powoduje to powstawanie układów wielodrożnych lub degradację układów przestrzennych wsi. Ogółem wzrost liczby ludności w strefie podmiejskiej Olsztyna wyniósł 23,5% w latach 2000–2010. Przekształcenia (degradację) historycznych układów przestrzennych wsi w strefie podmiejskiej Olsztyna omówiono szerzej na przykładzie Brąswałdu (gmina Dywity), Dorotowa (gmina Stawiguda) i Jonkowa (gmina Jonkowo).

Słowa kluczowe: przekształcenia historycznych układów przestrzennych wsi, degradacja wsi, strefa podmiejska, napływ ludności, kartografia porównawcza

Adres do korespondencji – Corresponding author: Sławomir Sobotka, Katedra Architektury Krajobrazu i Agroturystyki, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, ul. Romana Prawocheńskiego 17, 10-720 Olsztyn, e-mail: slaw116@wp.pl

WPROWADZENIE

Przedmiotem badań były przekształcenia historycznych układów przestrzennych wsi w strefie podmiejskiej Olsztyna. Strefę podmiejską wyróżniono na podstawie kryterium administracyjnego. Obejmuje ona sześć gmin bezpośrednio sąsiadujących z granicą administracyjną Olsztyna, tj. pięć gmin wiejskich – Purdę, Stawigudę, Gietrzwałd, Jonkowo, Dywity i jedną gminę miejską Barczewo¹. Łączna powierzchnia wymienionych gmin wynosi 1358,38 km². Wyboru gmin, a tym samym wyznaczenia strefy podmiejskiej, dokonano na podstawie wielkości zmian liczby ludności. W latach 2000–2010 wyniosła ona ogółem 23,5%. Są to wartości wielokrotnie wyższe niż te odnotowywane w pozostałych gminach powiatu olsztyńskiego. Napływ ludności wpływa zarówno na przekształcenia historycznych układów przestrzennych wsi, jak i zmiany użytkowania terenu – poprzez wznoszenie zabudowy (głównie mieszkaniowej jednorodzinnej). Budowę różnego rodzaju obiektów określono mianem ruchu budowlanego. Kryterium administracyjne wyznaczenia strefy podmiejskiej ułatwia zbieranie danych i ich późniejszą interpretację.

Niejednorodność strefy podmiejskiej sprawia, iż w opracowaniach naukowych występuje wiele jej definicji. Wśród nich można wyróżnić dwa podstawowe podejścia: funkcjonalne lub strukturalne. Dane zawarte w piśmiennictwie nie dostarczają jednoznacznych kryteriów delimitacji strefy podmiejskiej. Najczęściej wskazuje się na napływ (wzrost) liczby ludności i zmiany użytkowania ziemi. Liszewski [1985] utożsamia strefy podmiejskie z obszarem położonym w bezpośrednim sąsiedztwie miasta, w różnorodny sposób z nim związanym i w wyniku tych powiązań systematycznie przekształcanym. Z kolei Koter [1985] za strefy podmiejskie uważa obszar wielostronnych i bezpośrednich kontaktów z miastem, pas terenu otaczający ośrodek centralny, w obrębie którego zachodzi przenikanie się form życia miejskiego i wiejskiego. Liszewski [1987] podaje, że strefa podmiejska stanowi zorganizowaną część przestrzeni geograficznej, która przylega do terenów zainwestowanych miasta centralnego. Dochodzi w niej do wzajemnego przenikania elementów charakterystycznych zarówno dla miast, jak i wsi.

Po II wojnie światowej następowało różnicowanie się procesów urbanizacji wsi w Polsce. W związku z tym w latach 60. XX w. wprowadzono dwa nowe terminy: suburbanizację i semiurbanizację [Golachowski 1966]. Pierwsza z definicji oznacza przemiany osiedli leżących w sąsiedztwie dynamicznie rozwijających się miast. Polegają one na coraz silniejszym związku z miastem w zakresie zatrudnienia i korzystania z usług miejskich oraz na przejmowaniu przez te jednostki osadnicze niektórych funkcji miasta.

Z kolei semiurbanizacja obejmuje przemiany społeczno-gospodarcze i morfologiczne wsi, które niekoniecznie prowadzą do całkowitej urbanizacji – w sensie przyłączenia wsi do istniejącego miasta czy też przemiany wsi w miasto. W wyniku tego procesu powstaje forma osadnicza mająca charakter półwsi półmiasta, zarówno w zakresie funkcji, struktury społeczno-zawodowej mieszkańców, jak i form zagospodarowania przestrzennego [Golachowski 1965, 1966].

¹ W „Studium obszaru problemowego strefy podmiejskiej miasta Olsztyna” [2007] Zarząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego, delimitując strefę podmiejską Olsztyna zaliczył do niej 4 gminy miejskie, 9 gmin miejsko-wiejskich oraz 13 gmin wiejskich.

W wyniku procesu suburbanizacji rozwija się strefa podmiejska. Występuje on w kilku kontekstach przestrzennych:

- a) wewnątrz granic administracyjnych miasta centralnego (suburbanizacja wewnętrzna), na wolnych jeszcze do zainwestowania terenach miasta rdzeniowego [Lorens 2005];
- b) poza granicami miasta centralnego w obrębie strefy podmiejskiej bliższej (*urban fringe*) cechującej się względną ciągłością przestrzenną zainwestowania;
- c) poza strefą podmiejską bliższą, w obrębie strefy podmiejskiej dalszej (*urban-rural fringe*), z przewagą ekstensywnych form użytkowania ziemi i krajobrazowo przypominającej wieś [Lisowski i Grochowski 2009].

Ratzel [1891] jako pierwszy dostrzegł niezgodność tradycyjnego podziału jednostek osadniczych na miasto i wieś. Wyróżnił on osiedla przejściowe mające oprócz funkcji rolniczej rozwiniętą funkcję usługową, mieszkaniową czy produkcyjną. „To na ogół osiedla nieduże, w których nie nastąpił rozwój i koncentracja wielostronnego życia miast, ale które już przejęły pewne działy gospodarki nierolniczej i mają inny charakter od typowej wsi rolniczej” [Kiełczeska-Zaleska 1972]. Wspomniana autorka, w latach 70. XX w., wyróżniła sześć typów osiedli przejściowych, w tym m.in. wsie zurbanizowane o charakterze mieszkalnym.

Termin urbanizacja wsi (od łacińskiego *urbanus*, tj. miejski), zdefiniowano jako „umieszczenie” i oznacza upodabnianie się wsi do miast. W założeniu ma ono doprowadzić do zatarcia się różnic między miastami i wsiami w bliżej nieokreślonej przyszłości. Rozumienie tego terminu może być dwojakie: węższe, i oznaczać przekształcenie się wsi w miasto (lub włączenie w granice miasta na mocy decyzji administracyjnej), lub szersze, i oznaczać upodabnianie się wsi do miasta pod względem niektórych cech [Sokołowski 1999]. Prochownikowa [1975] zaproponowała wprowadzenie terminu „deruralizacja”. Oznacza on powolny zanik i stopniowe przekształcanie się cech charakterystycznych dla osad wiejskich zarówno w stosunkach demograficzno-zawodowych, jak i w funkcjach, w strukturze zainwestowania i morfologii osadniczo-agrarnej oraz w zatarciu przez poszczególne wsie ich odrębności.

Przemiany zachodzące na obszarach wiejskich, związane z przeobrażeniami ich struktury społeczno-ekonomicznej oraz przestrzennej, są traktowane jako następstwo trzech procesów: industrializacji, modernizacji i urbanizacji [Jurek 1991]. W opracowaniach socjologicznych „miejskość” stawia się w opozycji do „wiejskości”, przeciwstawiając sobie charakteryzujące je cechy. Według Reissmana [1970], wszystkie te propozycje są wersjami koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego. Pojęcie to (z ang. *rural urban continuum*) wprowadził i rozwijał Redfield [1946, 1968]. Jego koncepcja *folk-urban* przeciwstawia sobie kulturę wiejską i miejską. Opiera się na stwierdzeniu, że w miarę wychodzenia społeczności z izolacji staje się ona bardziej heterogeniczna (nabiera cech miejskich). Wspomniany autor twierdził „(...)”, że wiejskość czy też miejskość mają charakter stopniowalny. Społeczeństwa mogą być zatem w różnym stopniu wiejskie lub miejskie (...). Zmienna wiejskości-miejskości nie ma charakteru zmiennej dyskretnej (zero-jedynkowej). Jest zmienną ciągłą, a wiejskość czy miejskość danego społeczeństwa to raczej kwestia stopnia, a nie jakościowa cecha” [GORLACH 2004].

Żadne społeczeństwo w pełni nie odpowiada tej koncepcji, ale każde znajduje się w jakimś *kontinuum*, zależnie od stopnia ewolucji społecznej [Castells 1982].

Kontinuum miejsko-wiejskie oznacza uporządkowany zbiór nieskończonej liczby elementów, jednych przechodzących w drugie. Obejmuje ono ewolucyjny rozwój jednostek osadniczych, które znajdują się na osi wieś – miasto. Jednak nie każda wieś ostatecznie przekształci się w miasto, na ogół zatrzymując się na jednym z pośrednich etapów rozwoju. W wąskim ujęciu ów termin obejmuje zbiór osiedli nieodpowiadających definicjom miasta ani wsi. Kontinuum wiejsko-miejskie obejmuje pięć kategorii jednostek osadniczych: wieś modelową (tradycyjną), wieś współczesną i osiedle zurbanizowane (urbanizacja *sensu largo*), „semi-miasto”, miasto współczesne oraz miasto modelowe (urbanizacja *sensu stricte*) [Sokołowski 1999].

W związku z gwałtownymi przekształceniami krajobrazu wiejskiego (zwłaszcza tego położonego w strefach podmiejskich) i powstawaniem „pól miejskich” zaczerpnięto z literatury anglojęzycznej pojęcie *urban sprawl* [Clawson 1962, Peiser 2001, Squires 2002]. Oznacza ono bezwładne „rozlewanie się” miast. Jednej z ocen kosztów procesu rozlewania się miasta dokonano w 1998 r. w Stanach Zjednoczonych. Obejmowała ona pięć elementów: koszty kapitałowe, koszty transportowe, ochronę środowiska, jakość życia i relacje społeczne. Do pomiaru kosztów i konsekwencji zastosowano 40 mierników. Wszystkie z nich zinterpretowano jako w mniejszym lub większym stopniu negatywne skutki procesu rozlewania się miast.

Wartościowe propozycje, w odniesieniu do sporządzanych opracowań planistycznych, zgłasza Łaguna [2007]. Zauważa ona również degradację krajobrazu kulturowego we wsiach położonych w strefie podmiejskiej Olsztyna. Autorka proponuje trzy stopnie kontroli:

1. Zapisy w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy. Podział miejscowości na cztery kategorie pod względem działań rewitalizacyjnych: estetyzację, rewaloryzację, rehabilitację, rewitalizację. Określono reżimy przestrzenne, jak i sposoby przekształceń.

2. Zapisy w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Zapisy dotyczące rewaloryzacji i kształtowania przestrzeni wiejskiej, głównie jej centrum oraz zachowania wartościowych i kulturowych elementów krajobrazu. Studia kompozycji krajobrazu i wartości kulturowych. Maksymalne wykorzystanie przestrzeni już zainwestowanej (uzbrojenie terenu). Wzór – osiedla robotnicze z lat 20. XX w. Cele:

- zachowanie pewnej odległości od tradycyjnej wsi;
- ujednoczone formy przestrzenne (kształt, wielkość działki, forma i posadowienie budynków);
- dobór materiałów i zieleni;
- ukształtowanie terenu publicznego (skweru, zieleni).

3. Studium krajobrazowe wraz ze wzornikami przestrzennymi, dotyczącymi:

- formy budynków mieszkalnych;
- kształtu, wielkości i usytuowania działki względem drogi;
- ustawienia zabudowy na działce;
- rozplanowania zieleni na działce oraz w przestrzeniach publicznych.

Uzupełnieniem przedstawionych rozważań są dwa opracowania: inwentaryzacja krajobrazowo-architektoniczna 46 wsi warmińskich w powiecie olsztyńskim, wykonana przez Łagunę, wraz z grupą studentów oraz publikacja Kotlewskiego [2011]. Autor proponuje na przykładach dziesięciu wsi z Warmii działania rewitalizacji w odniesieniu do ich układów przestrzennych.

Należy podkreślić, że wsie występujące w strefie podmiejskiej Olsztyna lokowano od XIV do XIX w. Wtedy to najpowszechniej występującym rodzajem układu przestrzennego wsi była owalnica (wieś placowa) [Klonowski 1965].

Po II wojnie światowej nastąpiły zaburzenia pierwotnie występujących układów przestrzennych wsi. W latach 70. XX w. wynikało to z rozwoju zabudowy mieszkaniowej i gospodarczej, związanej z lokalizacją państwowych gospodarstw rolnych (PGR-ów).

Na największą skalę przekształcenia historycznych układów przestrzennych wsi rozpoczęły się po 2000 r., wraz z nasileniem procesów suburbanizacji. Tradycyjne układy przestrzenne części wsi uległy homogenizacji, przekształceniom w układy wielodrożne lub degradacji. Wiąże się to z rozwojem zabudowy mieszkaniowej i powstawaniem nowej sieci dróg dojazdowych. Dodatkowym elementem, świadczącym o powstawaniu układów wielodrożnych w niektórych wsiach strefy podmiejskiej Olsztyna, jest nadawanie nazw ulicom. Do 2004 r. nazwy ulic funkcjonowały tylko w dwóch wsiach w gminie Dywity, tj. w Dywitach (od 1977 r.) i Kieźlinach (od 1999 r.). W latach 2004–2008 nadano nazwy ulicom w kolejnych 17 wsiach: Wójtowie, Gietrzwałdzie, Unieszewie, Łupstychu, Gronitach, Naterkach, Worytach, Giedajtach, Gutkowie, Jonkowie, Warkałach, Wołownie, Trękusku, Bartągu, Bartążku, Stawigudzie i Tomaszkowie.

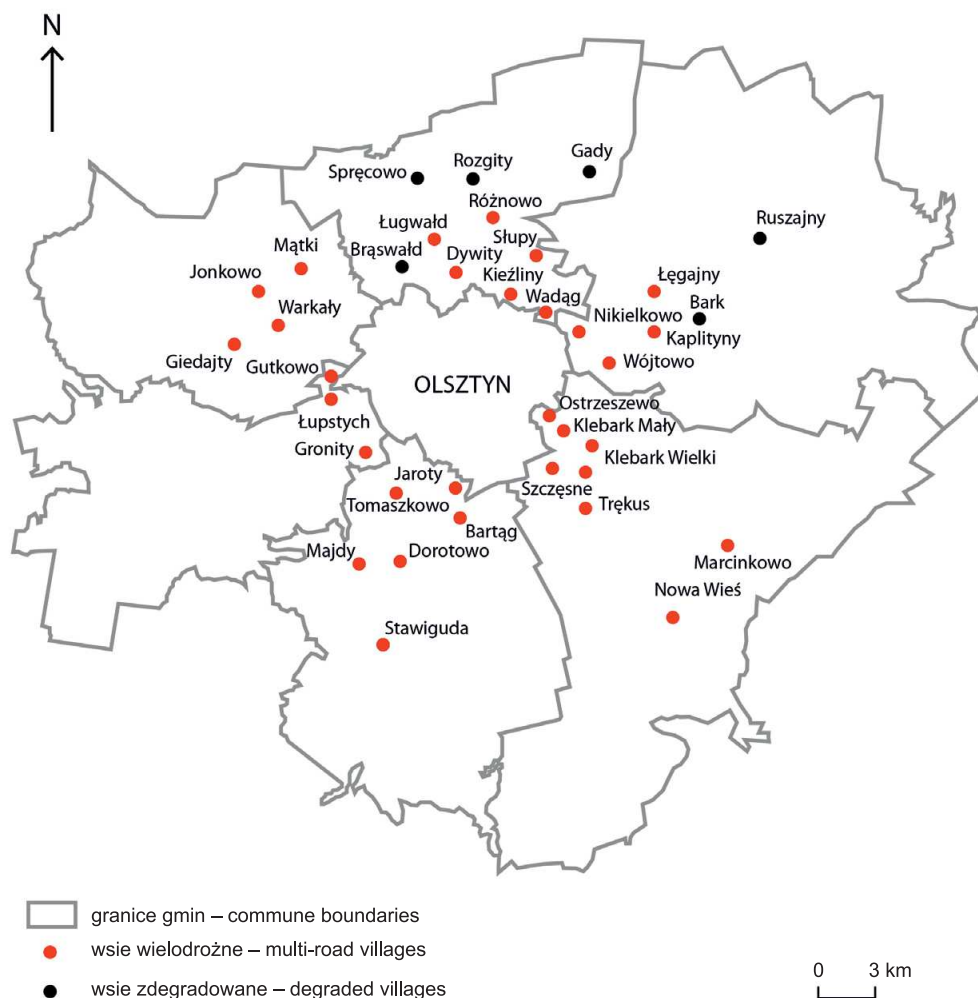
Do opracowania wyników dotyczących przekształceń przestrzennych wsi posłużono się metodyką związaną z kartografią porównawczą. Zastosowanie mapy do analizy naukowej jest jednym ze sposobów jej praktycznego wykorzystania i należy do kartograficznych metod badań [Saliszczew 1984]. Posłużono się także charakterystyką i oceną badanego obszaru i zjawisk na nim występujących z wybranych punktów widzenia. Jako przykładowe punkty widzenia można wyróżnić rozmieszczenie różnych elementów i zjawisk w przestrzeni, podział na elementy składowe, związki występujące między tymi elementami, dotychczasowe tendencje rozwoju, czynniki sprawcze, możliwości rozwoju, unikatowe wartości wymagające zabezpieczenia, czynniki stwarzające zagrożenie dla tych wartości i inne. Metody niezbędne do tych celów wiążą się ściśle ze zbieraniem i przetwarzaniem informacji. Wyniki badań zaprezentowano za pomocą rysunków i tabel [Dembowska 1987].

PRZEMIANY PRZESTRZENNE WSI W STREFIE PODMIEJSKIEJ OLSZTYNA

W strefie podmiejskiej Olsztyna układy przestrzenne wsi przekształcają się w niejednakowym tempie. Jest to powiązane z natężeniem ruchu budowlanego oraz wielkością napływu ludności. Wspomniane procesy wykazują największe wartości w strefie podmiejskiej bliższej, w odległości do 15 km od granic administracyjnych Olsztyna. Ogółem w 122 wsiach (61%), spośród 200 w strefie podmiejskiej Olsztyna, zaznacza się wzrost liczby ludności. Z kolei największe przekształcenia układów przestrzennych zaszły w latach 2000–2010 w 36 wsiach w strefie podmiejskiej Olsztyna. Przyjęto, że takimi wsiami są te, w których wzrost liczby mieszkańców wyniósł przynajmniej 50 osób. Ponadto w 11 miejscowościach wzrost liczby ludności wyniósł lub przekroczył 100%. Są to: Jaroty

(1996%), Wadąg (588,8%), Ostrzeszewo (244,9%), Rozgity (196,6%), Giedajty (163,1%), Bark (154,3%), Wójtowo (130,4%), Ługwałd (122,3%), Gutkowo (109,7%), Gronity (104,6%) i Różnowo (101,1%).

W 30 wsiach zaznacza się układ wielodrożny, zaś w sześciu nastąpiła degradacja historycznego układu przestrzennego (rys. 1 i tab. 1).

Rys. 1. Wsie w strefie podmiejskiej Olsztyna o największych przekształceniach historycznych układów przestrzennych w latach 2000–2010

Fig. 1. Villages in suburban area of Olsztyn with the greatest transformations of historical spatial layouts in 2000–2010

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych w urzędach gmin

Source: own elaboration based on the data obtained from the Municipality Office

Tabela 1. Wsie w strefie podmiejskiej Olsztyna o największym przyroście liczby ludności w latach 2000–2010

Table 1. Villages in suburban area of Olsztyn with the greatest increase of population in 2000–2010

Lp.	Nazwa wsi* Name of the village	Nazwa gminy Name of the commune	Ludność Population		Zmianaw osobach Change in persons	Zmiana [%] Change [%]
			XII 2000	XII 2010		
1	2	3	4	5	6	7
1.	Jonkowo	Jonkowo	1198	1902	+704	58,8
2.	Dywity	Dywity	1625	2250	+625	38,5
3.	Wójtowo	Barczewo	450	1037	+587	130,4
4.	Różnowo	Dywity	537	1080	+543	101,1
5.	Jaroty	Stawiguda	27	566	+539	1996,0
6.	Stawiguda	Stawiguda	1213	1688	+475	39,2
7.	Bartąg	Stawiguda	493	863	+370	75,1
8.	Kieźliny	Dywity	891	1240	+349	39,2
9.	Giedajty	Jonkowo	179	471	+292	163,1
10.	Wadąg	Dywity	45	310	+265	588,8
11.	Ługwałd	Dywity	215	478	+263	122,3
12.	Gutkowo	Jonkowo	237	497	+260	109,7
13.	Gronity	Gietrzwałd	195	399	+204	104,6
14.	Nikielkowo	Barczewo	201	399	+198	98,5
15.	Tomaszkowo	Stawiguda	360	545	+185	51,4
16.	Spręcowo	Dywity	344	529	+185	53,8
17.	Łęgajny	Barczewo	1116	1293	+177	15,9
18.	Ostrzeszewo	Purda	69	238	+169	244,9
19.	Warkały	Jonkowo	281	436	+155	55,2
20.	Szczęsne	Purda	210	359	+149	70,9
21.	Klebark Mały	Purda	309	454	+145	46,9
22.	Słupy	Dywity	631	724	+93	14,7
23.	Ruszajny	Barczewo	304	397	+93	30,6
24.	Brąswałd	Dywity	280	367	+87	31,1
25.	Mątki	Jonkowo	329	413	+84	25,5
26.	Łupstych	Gietrzwałd	181	251	+70	38,7
27.	Gady	Dywity	261	330	+69	26,4
28.	Klebark Wielki	Purda	414	481	+67	16,2
29.	Marcinkowo	Purda	441	506	+65	14,7

cd. tabeli 1
cont. table 1

1	2	3	4	5	6	7
30.	Kaplityny	Barczewo	136	198	+62	45,6
31.	Dorotowo	Stawiguda	298	358	+60	20,1
32.	Rozgity	Dywity	29	86	+57	196,6
33.	Trękus	Purda	83	137	+54	65,1
34.	Nowa Wieś	Purda	384	438	+54	14,1
35.	Bark	Barczewo	35	89	+54	154,3
36.	Majdy	Stawiguda	63	115	+52	82,5

*wsie wybrane do dalszych analiz

* villages selected for further analyses

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych w urzędach gmin

Source: own elaboration based on the data obtained from the Municipality Office

Wspomniane przemiany przestrzenne wsi powiązane są również z występowaniem naturalnych i antropogenicznych barier. W pierwszym przypadku dotyczy to obecności linii brzegowej Jeziora Wulpińskiego (np. wieś Dorotowo w gminie Stawiguda) czy znacznych deniwelacji terenu (położenie wsi w dolinie; np. miejscowości Bukwałd i Brąswałd w gminie Dywity). Antropogeniczną barierą natomiast jest obecność drogi krajowej (wieś Dorotowo w gminie Stawiguda) czy sanktuarium maryjnego (Gietrzwałd w gminie Gietrzwałd).

PRZEMIANY PRZESTRZENNE WSI W STREFIE PODMIEJSKIEJ OLSZTYNA NA PRZYKŁADZIE BRĄSWAŁDU, DOROTOWA I JONKOWA

W celu przeanalizowania przekształceń historycznych układów przestrzennych wsi opisano miejscowości: Brąswałd (gmina Dywity), Dorotowo (gmina Stawiguda) i Jonkowo (gmina Jonkowo). Wymienione wsie z jednej strony różnią się od siebie zarówno pełnioną funkcją (Jonkowo jako siedziba władz gminy), wielkością zajmowanej powierzchni, jak i liczbą ludności (tab. 2). Z drugiej zaś, ich wspólną cechą jest średniowieczny rodowód oraz to, że są położone w niewielkiej odległości, tj. od 2 do 6 km od granic administracyjnych Olsztyna (strefa podmiejska bliższa).

Brąswałd (z niem. Braunsvalde) jest jednostką osadniczą zlokalizowaną w gminie Dywity, średniej wielkości wsią chłopską. Otrzymał przywilej lokacyjny w 1337 r. Wieś leży w okolicy jeziora Mosąg oraz rzeki Łyny. Cechuje ją malownicze położenie oraz występowanie licznych małych zbiorników wodnych. Od wschodu występują lasy, z pozostałych stron wieś otoczona jest gruntami rolnymi z licznymi śródpolnymi kępami zieleni.

W miejscowości występuje typowy układ funkcjonalny zagrody. Jest to wieś o wybitnych walorach kulturowych [Stowarzyszenie „Dom Warmiński”. 2014]. W Brąswałdzie (podobnie jak w sąsiednim Bukwałdzie) zachował się tradycyjny układ przestrzenny wsi warmińskiej [Liszewska 2007] (rys. 2). W 2009 r. objęto go ochroną w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

Tabela 2. Zestawienie cech badanych wsi: Brąswałd, Dorotowo, Jonkowo
 Table 2. List of research objects – Brąswałd, Dorotowo and Jonkowo villages

Nazwa wsi Name of the village (nazwa gminy name of the commune)	Rok założenia wsi Year of village establishment	Powierzchnia [ha] Area [ha]	Liczba ludności (stan na 2010 rok) Population size (status as of 2010)	Odległość od granic administracyjnych Olsztyna [km] Distance from administrative boundaries of Olsztyn [km]	Historyczny typ morfogenetyczny wsi Historical morphogenetic type of a village
Brąswałd (Dywity)	1337	1203,1	367	2	łańcuchówka
Dorotowo (Stawiguda)	1348	776,1	358	6	łańcuchówka
Jonkowo (Jonkowo)	1345	1542,6	1902	5,5	owalnica

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych pozyskanych z urzędów gmin
 Source: own elaboration based on the data obtained from the Municipality Office

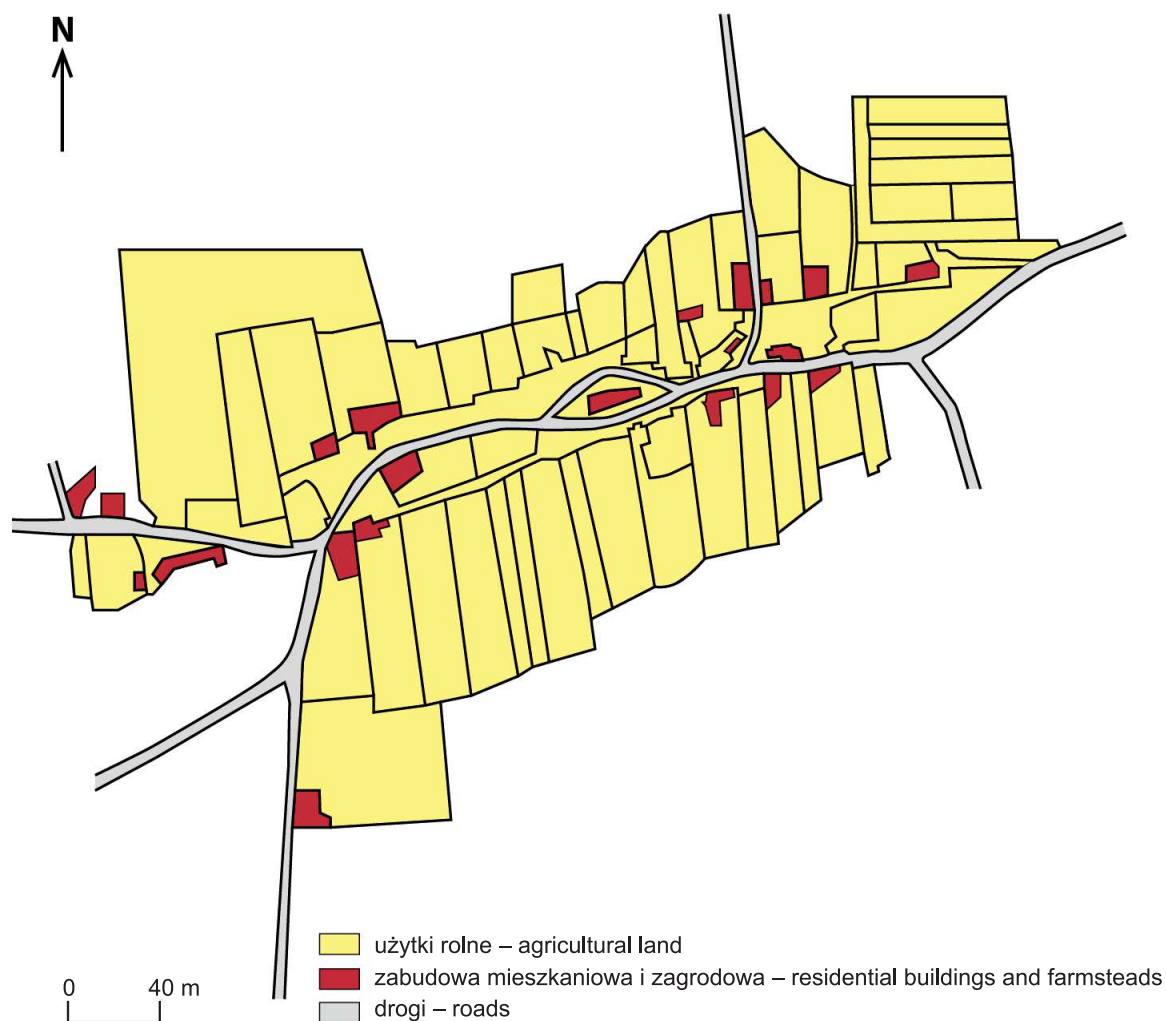
Rys. 2. Tradycyjna zabudowa Brąswałdu (stan z 2009 r.)

Fig. 2. Traditional buildings in Brąswałd (2009)

Źródło: S. Sobotka

Source: photo made by S. Sobotka

Zastrzeżenie budzi fakt, że ochrona ta obejmuje tylko ściśle historyczną zabudowę wsi (52,7 ha), bez okolicznych terenów. Fakt ten budzi wątpliwości, ponieważ istnieje stosunkowo duża presja inwestycyjna na tym obszarze. W 1863 r. we wsi występował układ łańcuchówki (rys. 3). Na przestrzeni 150 lat nie podlegał on istotnym zmianom, ponieważ wieś położona jest w dolinie. Historyczny układ przestrzenny wsi obecnie podlega częściowej degradacji ze względu na rozwój zabudowy mieszkaniowej jednorodzinnej. Następuje jej zagęszczenie wzdłuż północno-wschodniej części wsi, rozwija się ponadto nowa sieć drogowa (rys. 4). W ten sposób zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna jest realizowana na nowych terenach, które dotychczas były użytkowane rolniczo. W latach 2004–2010 wydano dla tej miejscowości 58 decyzji o warunkach zabudowy. Wzrost liczby

Rys. 3. Układ przestrzenny Brąswałdu (stan z 1863 r.)

Fig. 3. Spatial layout of Brąswałd (from 1863)

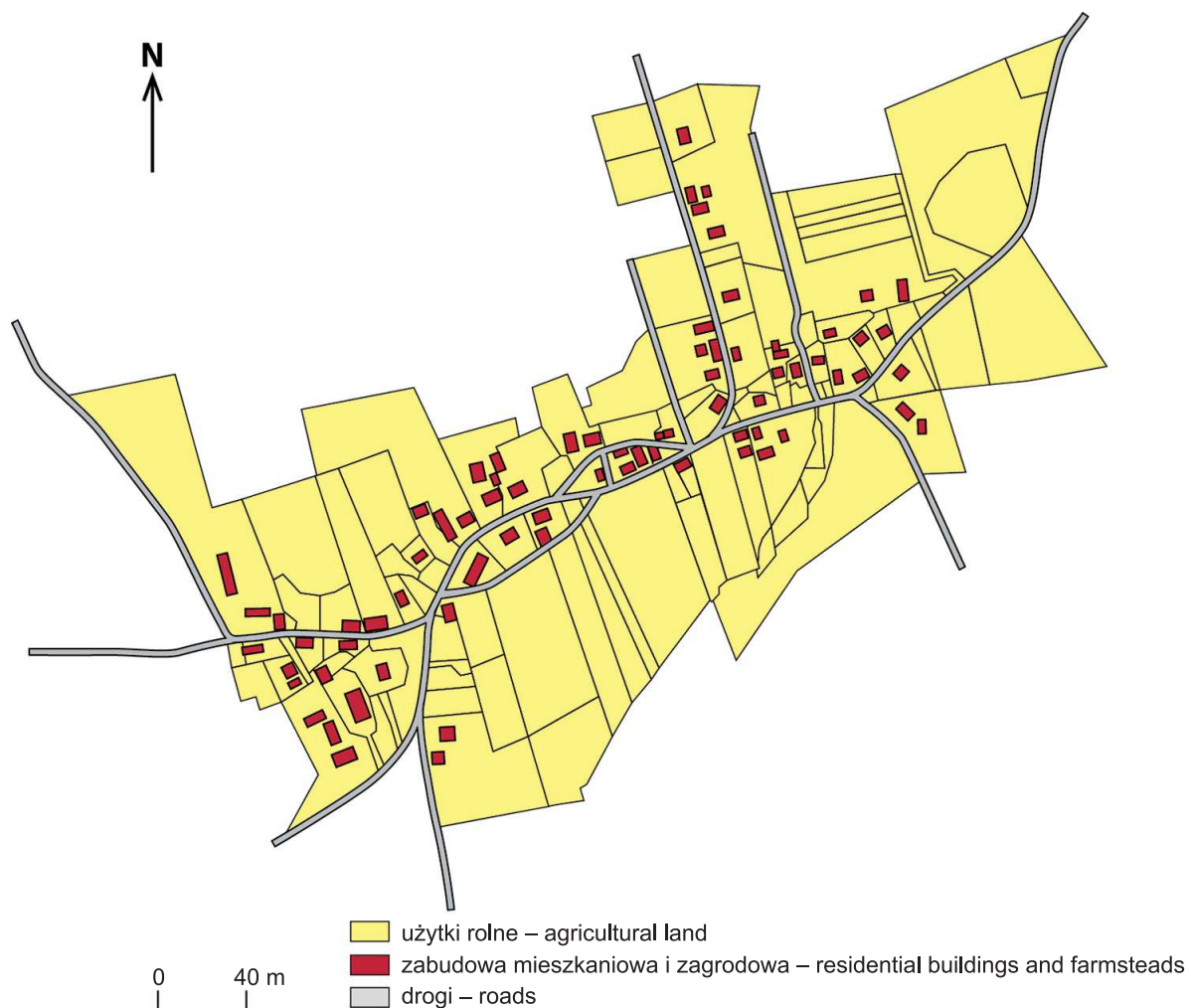
Źródło: opracowanie własne

Source: own elaboration

mieszkańców wyniósł 31,1% (z 280 do 367 osób) w latach 2000–2010. Jest to wartość wyższa niż średnia (23,5%) dla wsi położonych w strefie podmiejskiej Olsztyna

Dorotowo (z niem. Dorothen) w gminie Stawiguda jest przykładem wsi o charakterze turystycznym. Lokowano ją w 1348 r. Nazwa miejscowości pochodzi od pruskiego sądy Dorothea. Jej rozwój przestrzenny jest ograniczony barierami zarówno naturalnymi (linia brzegowa Jeziora Wulpińskiego o powierzchni 707 ha), jak i antropogenicznymi (przebieg drogi krajowej nr 51). Jest to jedna z bardziej malowniczo położonych miejscowości w strefie podmiejskiej Olsztyna [Studium obszaru problemowego 2007]. Od momentu powstania wsi jej zabudowa mieszkaniowa była ściśle związana z linią brzegową jeziora (rys. 5 i rys. 6).

Wieś cechuje się wysoką presją budowlaną i umiarkowaną dynamiką napływu ludności (w odniesieniu do średnich wartości występujących we wsiach strefy podmiejskiej Olsztyna). W latach 2000–2010 wyniosła ona 20,1%. Ogółem liczba ludności zwiększyła się z 298 do 358 osób.

Rys. 4. Układ przestrzenny Brąswałdu (stan z 2013 r.)

Fig. 4. Spatial layout of Brąswałd (from 2013)

Źródło: opracowanie własne

Source: own elaboration

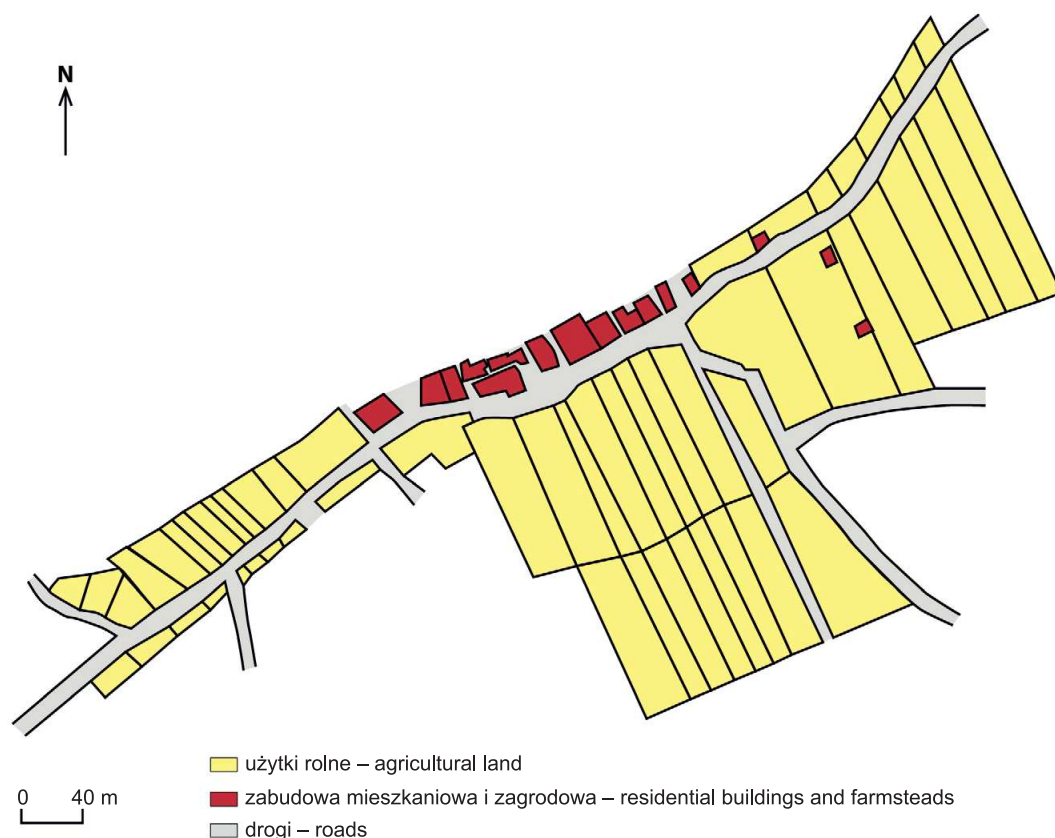

Rys. 5. Widok na wieś Dorotowo od strony drogi krajowej nr 51 (stan z 2009 r.)

Fig. 5. View of the Dorotowo village from national road no 51 (2009)

Źródło: S. Sobotka

Source: photo made by S. Sobotka

Rys. 6. Układ przestrzenny Dorotowa (stan z 1861 r.)

Fig. 6. Spatial layout of Dorotowo (from 1861)

Źródło: Opracowanie własne

Source: Own elaboration

W latach 1999 i 2009 dla części wsi sporządzono trzy plany zagospodarowania przestrzennego o łącznej powierzchni 70 ha (9,0% obszaru obrębu geodezyjnego). Z kolei w latach 2004–2010 wydano 70 decyzji o warunkach zabudowy. Zintensyfikowanemu procesowi zabudowy podlega obszar wzdłuż linii brzegowej jeziora oraz między drogą gminną i krajową (rys. 5 i rys. 7).

Między rokiem 1861 i 2013 zmienił się również charakter zabudowy oraz wielkość działek gruntu. W XIX w. dominowała zabudowa typu siedliskowego. Składał się na nią dom mieszkalny wraz z obiektami gospodarczymi. Działki charakteryzowały się większą powierzchnią (rys. 6). Obecnie przeważa zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna na działkach gruntowych o powierzchni z reguły nieprzekraczającej 20 arów (rys. 7).

Jonkowo (z niem. Jonkendorf) jest siedzibą gminy. Wieś lokowano w 1345 r. Jej nazwa pochodzi od pierwszego sołtysa o imieniu Jonekony (Joneko). W 1929 r. zabudowa była skupiona wokół centrum wsi (rys. 8). Obecnie Jonkowo stanowi klasyczny przykład wsi wielodrożnej (rys. 9 i rys. 10). Jest to po wsi Dywity (gmina Dywity) druga pod względem liczby ludności miejscowość w strefie podmiejskiej Olsztyna. W 2010 r. zamieszkiwały ją 1902 osoby. W latach 2000–2010 zameldowało się tam najwięcej osób spośród miejscowości w strefie podmiejskiej Olsztyna, bo 704. Ogólna dynamika wzrostu liczby ludności wyniosła aż 58,8%. W latach 2004–2010 wydano dla wsi 188 decyzji

Rys. 7. Układ przestrzenny Dorotowa (stan z 2013 r.)

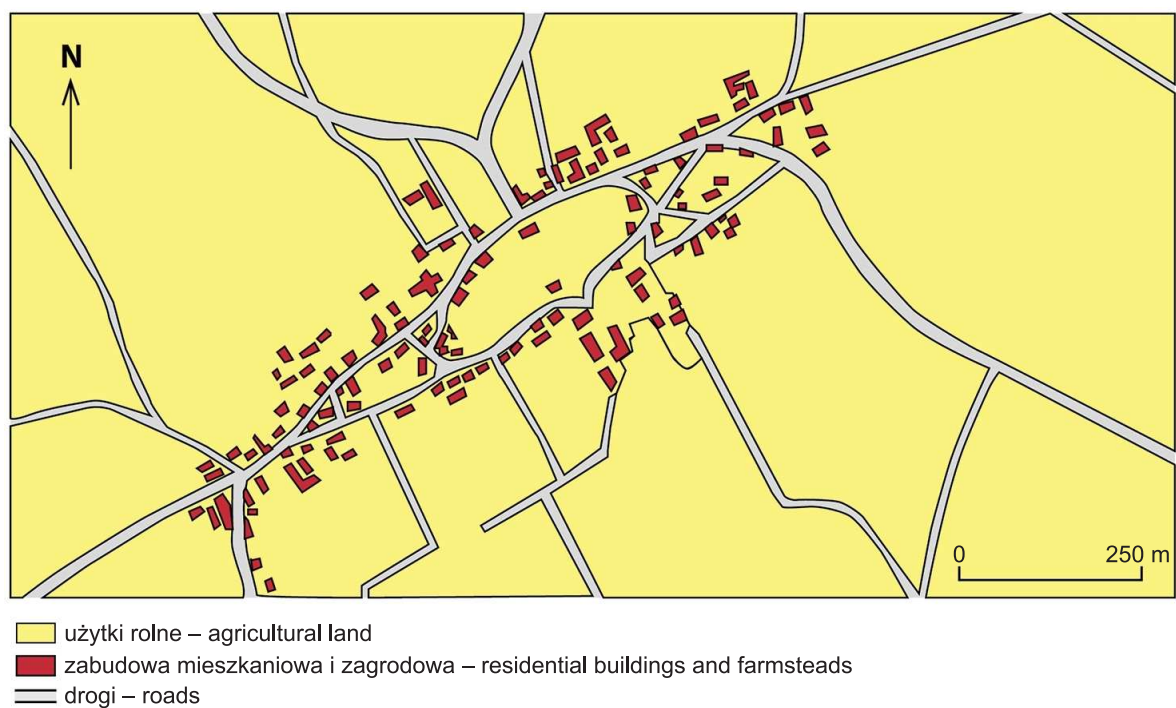
Fig. 7. Spatial layout of Dorotowo (from 2013)

Źródło: opracowanie własne

Source: own elaboration

o warunkach zabudowy. Stanowi to trzecie miejsce (po Kieźlinach i Dywitach w gminie Dywity) wśród badanych wsi. W latach 1997–2010 sporządzono dla tej miejscowości dziesięć miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego o łącznej powierzchni 88,4 ha (5,7% obszaru obrębu geodezyjnego). Stanowi to niemal 50% wszystkich planów sporządzonych dla obszaru całej gminy we wspomnianym okresie. Dotyczyły one głównie rozwoju funkcji MN – mieszkaniowej jednorodzinnej.

Ze względu na bardzo duże natężenie ruchu budowlanego, wyrażające się liczbą wydanych decyzji o warunkach zabudowy, cały obręb geodezyjny (o powierzchni 1542,6 ha) powinien zostać objęty planem zagospodarowania przestrzennego. Stopniowo, wraz z nasilonym ruchem budowlanym, zabudowywane są kolejne obszary położone w kierunku północnym w stosunku do historycznego rdzenia wsi. Wzdłuż rozchodzących się dróg od centrum wsi stopniowo realizowane są kolejne inwestycje budowlane. Niewielka powierzchnia lasów oraz duża liczba terenów o charakterze rolniczym powoduje, że zabudowa mieszkaniowa jednorodzinna i wielorodzinna może się rozwijać na dużą skalę. W Jonkowie nadano w 2005 r. nazwy ulicom znajdującym się w obrębie tutejszego osiedla. Świadczy to o rozwoju układu wielodrożnego wsi związanego z silną presją urbanizacyjną. Duże wsie, w szczególności te będące siedzibą gminy, cechują się w części swojego obszaru, przemieszaniem funkcji, nieuporządkowaniem przestrzennym.

Rys. 8. Układ przestrzenny Jonkowa (stan z 1929 r.)

Fig. 8. Spatial layout of Jonkowo (from 1929)

Źródło: opracowanie własne

Source: own elaboration

Rys. 9. Centrum handlowo-usługowe w Jonkowie (2013 r.)

Fig. 9. Shopping mall in Jonkowo (2013)

Źródło: S. Sobotka

Source: photo made by S. Sobotka

- użytki rolne – agricultural land
- zabudowa mieszkaniowa i zagrodowa – residential buildings and farmsteads
- drogi – roads

Rys. 10. Układ przestrzenny Jonkowa (stan z 2013 r.)

Fig. 10. Spatial layout of Jonkowo (2013)

Źródło: opracowanie własne

Source: own elaboration

ZMIANA STRUKTURY UŻYTKOWANIA GRUNTÓW W OBRĘBACH GEODEZYJNYCH BRĄSWAŁDU, DOROTOWA I JONKOWA

Ruch budowlany w badanych wsiach cechuje się zróżnicowanym natężeniem. Podobnie jest z napływem ludności. Jej przyrost w latach 2000–2010 wyniósł od 20,1% do 58,8%.

W Brąswaldzie (31,1%) i Jonkowie (58,8%) są to wartości powyżej średniej dla wsi (23,5%) położonych w strefie podmiejskiej Olsztyna. Wysokie wartości napływu ludności do Jonkowa wynikają ponadto z pełnionych przez wieś funkcji (siedziba gminy, placówki oświatowe, kilkanaście sklepów tworzących centrum handlowe). Najbardziej ograniczony rozwój ludnościowy i przestrzenny spośród badanych wsi występuje w Dorotowie. Spowodowane jest to barierą naturalną (linia brzegowa Jeziora Wulpińskiego) i antropogeniczną (bezpośrednie sąsiedztwo drogi krajowej nr 51).

Na podstawie wyników badań (zawartych zarówno w prezentowanym, jak i kolejnych, planowanych artykułach) można wnioskować, że we wsiach położonych wzdłuż dróg powiatowych, wojewódzkich i krajowych w strefie podmiejskiej bliższej Olsztyna (do 15 km) istnieje ścisły związek między wydanymi decyzjami o warunkach zabudowy (czy opublikowanymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego) a wzrostem liczby ludności i zmianami użytkowania terenu.

Struktura użytkowania gruntów w strefie podmiejskiej Olsztyna przedstawiała się w 2011 r. następująco: lasy (44,7%), grunty orne (27,7%), użytki zielone (10,9%), tereny zabudowane i zurbanizowane (9,5%), grunty pod wodami (6,3%) i pozostałe (0,9%). Tereny zabudowane obejmują również obszary komunikacyjne. W badanych wsiach struktura użytkowania gruntów jest podobna, choć zaznacza się większy udział gruntów ornich. Wraz z rozwojem zabudowy, głównie mieszkaniowej jednorodzinnej zwiększa się powierzchnia gruntów zabudowanych i gruntów pod drogami (tab. 3). Na przykład w Jonkowie grunty zabudowane i grunty pod drogami zajmują 10,1%. Jest to wartość powyżej średniej dla strefy podmiejskiej Olsztyna.

PODSUMOWANIE

W badaniach dotyczących trzech wsi położonych w strefie oddziaływania miasta średniej wielkości, jakim jest Olsztyn, wskazano tematy związane z planowaniem przestrzennym. Strefa podmiejska bliska, w której położone są wszystkie analizowane jednostki osadnicze, jest obszarem konfliktu interesów miasta Olsztyna i wsi. Na terenie tym dochodzi do największego nasilenia zmian spowodowanych zwiększaniem powierzchni terenów przeznaczonych pod budownictwo. Powoduje to powstawanie substandardowych obszarów mieszkaniowych.

Przeprowadzone badania układów przestrzennych wsi Brąswałd, Dorotowo i Jonkovo pozwoliły sformułować następujące wnioski:

1. Olsztyn znajduje się w fazie suburbanizacji, natomiast analizowane wsie podlegają semiurbanizacji, co wpływa na zmniejszanie się w strukturze użytkowania gruntów rolniczych na rzecz gruntów zabudowanych i pod drogami.

Tabela 3. Struktura użytkowania gruntów w obrębach geodezyjnych Brąswałdu, Dorotowa i Jonkowa w 2013 r.

Table 3. The structure of land use in Brąswałd, Dorotowo and Jonkowo geodesic precincts in 2013

Nazwa obrębu geodezyjnego Name of geodesic precinct	Powierzchnia [ha] Area [ha]	Lasy Forests	Grunty orne Arable land	Użytki zielone Grassland	Grunty pod drogami Land under roads	Grunty zabudowane Developed land	Grunty pod wodami Land under water	Pozostałe* Other*
%								
Brąswałd	1203,1	41,8	31,7	12,4	1,9	2,2	3,4	6,7
Dorotowo	776,1	45,0	26,7	10,1	3,7	3,9	4,2	6,3
Jonkowo	1542,6	34,2	34,4	13,8	3,1	7,0	0,9	6,6
Wartość średnia Average value	1173,9	39,2	31,8	12,5	2,8	4,7	2,5	6,6
Strefa podmiejska Suburban area	135 838	44,7	27,7	10,9		9,5	6,3	0,9

* nieużytki, grunty zadrzewione i zakrzewione, sady i tereny różne

* the other included wasteland, wooded land and bushland, orchards and various areas

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych uzyskanych w Starostwie Powiatowym w Olsztynie
Source: own elaboration based on the data obtained from the District Office in Olsztyn

2. Bliskość Olsztyna determinuje przekształcenia układów przestrzennych wsi. Dążenie olsztynian do osiedlania się na terenach o dużych walorach krajobrazowych i turystycznych powoduje dynamiczny napływ ludności na tereny wiejskie.

3. Na skutek niekontrolowanego rozwoju przestrzennego, który wyraża się wydawaniem decyzji o warunkach zabudowy, niewielkim pokryciem planistycznym, układy przestrzenne wsi położonych w strefie podmiejskiej Olsztyna ulegają degradacji – następuje zatarcie ich historycznych układów. Wyróżniki warmińskiej wsi (typ morfogenetyczny, zabudowa zagrodowa, cechy architektury w postaci kolorystyki, kubatur) nie mają swojej kontynuacji, brakuje nowych propozycji, które budowałyby ład i harmonię w przestrzeni wiejskiej.

Obszary wiejskie były zawsze nośnikami tradycji i wskaźnikami odrębności kulturowej regionu. Stanowiły odzwierciedlenie poziomu kultury (w kontekście poszanowania dla dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wsi) oraz rozwoju gospodarczego. Wsie (zwłaszcza te o średniowiecznym rodowodzie) w dalszym ciągu będą stanowiły ważny element krajobrazu kulturowego Warmii, jeżeli podjęte będą działania porządkujące. Drugim warunkiem koniecznym jest dostosowanie do specyfiki jednostki osadniczej. Polega to na uwzględnianiu regionalnych tradycji w nowo powstającej zabudowie i sposobie zagospodarowania.

PIŚMIENNICTWO

Castells M., 1982. Kwestia miejska. PWN, Warszawa.

Clawson R., 1962. Urban sprawl and speculation in urban land, *Land Economics* 38, 99–111.

Dembowska Z., 1987. Metody i techniki w planowaniu przestrzennym. Część II. Metody i techniki szczegółowe, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.

- Golachowski S., 1965. Proces semiurbanizacji w województwie opolskim, *Kwartalnik Opolski* XI(2), II–31.
- Golachowski S., 1966. Urbanizacja wsi w województwie opolskim, [w:] *Problemy ewolucji układów osadniczych na tle procesów urbanizacyjnych w Polsce. Materiały i Studia Międzyuczelnianego Zakładu Podstawowych Problemów Architektury, Urbanistyki i Budownictwa* 5, 45–66.
- Gorlach K., 2004. *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Jurek J., 1991. Zmiany struktury społeczno-ekonomicznej wsi w strefie podmiejskiej Poznania, Uniwersytet Adama Mickiewicza, Seria Geografia, nr 52, Poznań.
- Kielczeska-Zaleska M., 1972. *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa.
- Klonowski F., 1965. *Drewniane budownictwo wiejskie na Mazurach i Warmii*, Olsztyn.
- Koter M., 1985. Kształtowanie strefy podmiejskiej w świetle badań historyczno-geograficznych, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica* 5, 61–73.
- Liszewska I., 2007. *Tradycyjne budownictwo wiejskie na Warmii i Mazurach*, Wydawnictwo Borussia, Olsztyn.
- Lisowski A., Grochowski M., 2009. Procesy suburbanizacji. Uwarunkowania, formy, konsekwencje, *Biuletyn Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* nr 240, t.1, 216–280.
- Liszewski S., 1985. Użytkowanie ziemi jako kryterium strefy podmiejskiej, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica*, nr 5, Pojęcie i metody badań strefy podmiejskiej, 75–90.
- Liszewski S., 1987. Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy, *Przegląd Geograficzny* 59(1–2), 65–79.
- Lorens P., 2005. Suburbanizacja w procesie rozwoju miasta postsocjalistycznego, [w:] *Problem suburbanizacji*, Red. P. Lorens. Biblioteka Urbanisty 7, Urbanista, Warszawa, ss. 33–44.
- Łaguna W., 2007. Konflikt w strefie podmiejskiej między zachowaniem krajobrazu kulturowego a ekspansją zabudowy na przykładzie miasta Olsztyna, [w:] *Przyroda i miasto, cz. I, Tom X*, Red. J. Rylke. Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Warszawa, 304–315.
- Kotlewski L., 2011. Rola rewitalizacji w kształtowaniu układów przestrzennych osiedli wiejskich na Warmii, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Peiser R., 2001. Decomposing urban sprawl, *Town Planning Review* 76(3), 275–298.
- Prochownikowa A., 1975. Urbanizacja wsi czy deruralizacja?, *Czasopismo Geograficzne* 46(4), 399–405.
- Ratzel F., 1891. *F. Anthropogeographie*, t. II, Stuttgart.
- Redfield R., 1946. *The folk culture of Yucatan*, University of Chicago Press, Chicago.
- Redfield R., 1968. *Tepoztlán a Mexican village. A study of folk life*, University of Chicago Press, Chicago.
- Reissman L., 1970. *The urban process. Cities in industrial societies*. The Free Press & Collier Macmillan, New York–London.
- Studium obszaru problemowego strefy podmiejskiej miasta Olsztyna. Uwarunkowania rozwoju, 2007. Zarząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Saliszczew K.A., 1984. *Kartografia ogólna*, PWN, Warszawa.
- Sokołowski D., 1999. Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu koncepcji kontinuum wiejsko-miejskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Squires G.D., 2002. *Urban sprawl: causes, consequences and policy responses*, Washington DC, The Urban Press Institute.
- Stowarzyszenie „Dom Warmiński”, www.domwarminski.pl, dostęp: 7.10.2014 r.

CHANGES TO HISTORICAL SPATIAL ARRANGEMENTS OF VILLAGES WITHIN OLSZTYN SUBURBAN AREA, WITH PARTICULAR REFERENCE TO BRĄSWAŁD, DOROTOWO AND JONKOWO

Abstract. This paper presents the results of research for PhD thesis entitled: “Spatial development within Olsztyn suburban area against the background of Changes to Agricultural Landscape”. Spatial range of the research covered all villages situated within Olsztyn suburban area. In order to illustrate changes to rural arrangements, data of the second half of the 19th century, of the years 1920s and 1930s, and the contemporary data (of the years 2010–2013) were compared. Villages were located in Olsztyn suburban area from the 14th to the 19th century. Subdivision of landed estates in the 19th century initiated changes to rural settlement arrangements.

In particular, after the Second World War, disturbances occurred to the originally existing spatial arrangement of villages. In the 1970s, this was due to the development of multi-family residential buildings and outbuildings associated with the location of State Agricultural Farms (*PGRs*). Historical spatial arrangements of villages (oval village, linear village and row village), being subject to moderate building pressure (as compared to the values found in villages located within Olsztyn suburban area) have primarily got degraded, while those with heavy construction traffic have got homogenized i.e. have been changed into multi-road arrangements. What is thus being formed is the “space without qualities”. The phenomenon addressed in the paper is relating to both the volumes of people inflow and the development of single-family residential buildings, in particular after the year 2000 (suburbanization process), and the emergence of new, often ineffective network of access roads. Most villages in Olsztyn suburban area were characterized with the inflow of people in the years 2000–2010, while for the rest of them, the inflow was either equal to zero or negative. In the period under study, a significant increase in the population (over 50 people) took place in 36 villages (18% of the total). This results in either the emergence of multi-road arrangements or degradation of spatial arrangements of the villages. Total increase in the population size in Olsztyn suburban area amounted to 23.5% in the years 2000–2010. Changes to (degradation of) historical spatial arrangements of villages within Olsztyn suburban area was discussed further based on the example of Brąswałd (commune of Dywity), Dorotowo (commune of Stawiguda), and Jonkowo (commune of Jonkowo).

Key words: changes to historical spatial arrangements of villages, degradation of villages, suburban area, inflow of people, comparative cartography

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 7.10.2014